Downloaded from UvA-DARE, the institutional repository of the University of Amsterdam (UvA)
http://dare.uva.nl/document/132465

File ID	132465
Filename	Hoofdstuk 4: De positie van vrouwen in de Nederlandse genootschapswereld
Version	Final published version (publisher's pdf)

SOURCE (OR PART OF THE FOLLOWING SOURCE):

Type	Dissertation
Title	Uw sekse en de onze : vrouwen en genootschappen in Nederland en in de ons omringende landen (1750-ca. 1810)
Author	C.F. Baar-de Weerd
Faculty	Faculty of Humanities
Year	2009
Pages	368
ISBN	978-90-8704-100-7

FULL BIBLIOGRAPHIC DETAILS:
http://dare.uva.nl/record/303031

Copyright

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (http://dare.uva.nl)

Hoofdstuk 4

De positie van vrouwen in de Nederlandse genootschapswereld

Een kleine, tegen de eeuwwisseling groeiende groep vrouwen slaagde erin door te dringen tot deze wereld van cultuur en wetenschappen. Het geringe aantal vrouwen is op zich niet zo bijzonder omdat ook voor mannen het lidmaatschap of donateurschap van een genootschap slechts voor een elitaire groep was weggelegd.[1] Na 1760 breidde het genootschapspubliek zich uit met leden afkomstig uit de gegoede burgerij. In de jaren 80 traden ook welgestelde middenstanders toe tot diverse genootschappen. Een vergelijkbare ontwikkeling deed zich voor ten aanzien van de betrokkenheid van vrouwen. De participatie van vrouwen in de genootschapsactiviteiten bleef echter afhankelijk van de mogelijkheden die de leden – lees de mannen – van de genootschappen boden. Ook het unieke Natuurkundig Genootschap der Dames te Middelburg kwam tot stand nadat de leden van het Natuurkundig Gezelschap toestemming hadden gegeven voor het uitnodigen van vrouwen voor een natuurkundeles. Alleen de dichtgenootschappen en het Muziekdepartement van Felix Meritis lieten vrouwen toetreden op grond van hun individuele talent. Het aantal vrouwen dat toegang kreeg tot de activiteiten van de genootschappen bleef verhoudingsgewijs kleiner dan het aantal mannen. Interesse, tijd, welstand, scholing en een beperkte bewegingsvrijheid beïnvloedden hun mogelijkheden tot deelname zodanig dat het lidmaatschap van vrouwen niet per se in de regels hoefde te worden opgenomen. Het niet specifiek noemen van vrouwen in de reglementen kan ook worden gezien als het ontbreken van de noodzaak, vrouwen als een aparte categorie leden op te nemen. De formulering en het woordgebruik van de wetten impliceerden echter dat vrouwen niet zomaar toegang hadden tot de bijeenkomsten. Slechts een enkel genootschap vermelde expliciet dat het uitsluitend mannen als leden accepteerde.

4.1 Vrouwen als leden

De dichtgenootschappen balloteerden hun leden op grond van talent, maatschappelijk aanzien of uit behoefte aan financiën. Zij kozen vrouwen en mannen op persoonlijke titel tot lid of honorair lid van hun dichtgenootschap. Het enige verschil

1 Vergelijk bijvoorbeeld het aantal leden van een genootschap als Felix Meritis en de mannelijke bevolking van Amsterdam ten tijde van de volkstelling in 1795: 97.000 volwassen mannen. Van deze mannen was 0,3% lid van Felix. Hart, 'Geschrift en getal', 118.

in het lidmaatschap tussen de vrouwelijke en de mannelijke leden was dat vrouwen geen bestuursfuncties uitoefenden. De poëzie van dichters én dichteressen, die de vergadering geschikt achtte, werd opgenomen in de jaarlijkse uitgaven. Er is in deze bundels geen onderscheid te constateren tussen mannen of vrouwen waar het de thematiek van de poëzie betreft.[2] Ook anderszins zijn er geen verschillen te constateren tussen de leden van beide seksen. Het bestuur van KWDAV benaderde in 1784, 1793 en 1794 ook vrouwelijke honoraire leden met het verzoek deel uit te willen maken van de beoordelingscommissies van de prijsvragen. Opmerkelijk is dat verhoudingsgewijs de groep actieve vrouwelijke leden groter was dan de groep actieve mannelijke leden.[3] Het lidmaatschap betekende voor vrouwen misschien meer dan voor hun mannelijke collega's. Voor de oudere, bekende dichteressen vormde het lidmaatschap erkenning van hun kwaliteiten. Voor de jongere betekende het een mogelijkheid om het dichten te oefenen op weg naar literaire bekendheid. De vrouwelijke leden maakten veelvuldig gebruik van de mogelijkheden om in genootschapsverband hun werk te publiceren.

Het lidmaatschap van vrouwen van de dichtgenootschappen is te beschouwen als een lidmaatschap op afstand omdat zij over het algemeen de vergaderingen niet bijwoonden. Ten eerste vormde de reis een probleem. Ten tweede verhinderde de etiquette vrouwen uit de betere milieus een gezelschap waar onbekende heren deel van uitmaakten te bezoeken, laat staan met de heren in discussie te treden. Onder druk van de politieke wrijvingen in de jaren 80 kwam er enige verandering in de traditionele opvattingen ten aanzien van de bewegingsvrijheid van vrouwen. Een drietal vrouwen bezocht in 1781, weliswaar in gezelschap van een mannelijke verwant, voor het eerst een bijeenkomst van het Haagse dichtgenootschap 'Kunstliefde spaart geen vlijt'. De dichteressen Moens en Van Overstraten woonden in de periode 1792-1794, waarschijnlijk zonder mannelijke begeleiding, vergaderingen bij van het Amsterdamse dicht- en letteroefenende genootschap. Na de fusie van de drie grote dichtgenootschappen tot de Hollandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen bleven de dames Van Grootenray en Van Alphen de leesvergaderingen van de Rotterdamse tak bijwonen.[4] Soms waren vrouwen niet in staat aan hun financiële verplichtingen jegens de dichtgenootschappen te voldoen. Het betreffende genootschap zocht dan naar een oplossing. Bij het ene gezelschap hoefden vrouwen geen contributie te betalen wanneer zij gedichten inzonden voor de jaarlijkse bundel, bij het andere werd hun de contributie kwijtgescholden. Ook hierin onderscheidde het lidmaatschap van de vrouwen zich van dat van de mannen bij de dichtgenootschappen.

Er waren nog andere genootschappen die vrouwen op grond van hun talent toelieten. Al was de status van de vrouwen die aan de activiteiten van het Muziekdepartement van Felix Meritis deelnamen, onduidelijk door de ambivalente houding

2 Zie ook de Vries, 'Dichten is zilver, zwijgen is goud'.

3 Van de vrouwen die lid waren van een dichtgenootschap behoorden 30% tot de actieve leden. Bij de heren lag dit percentage 5% lager. Zie tabel 2 en noot 6 van Hoofdstuk 2.1.

4 Zie Hoofdstuk 2.1.

NEDERLANDS
VERPLIGTING
TOT HET
HANDHAAVEN
DER NUTTIGE
MAATSCHAPPYEN
EN
GENOOTSCHAPPEN
IN ONS
VADERLAND.
Inzonderheid haare betrekking hebbende op den
OECONOMISCHEN TAK en de VADERLANDSCHE MAATSCHAPPY te HOORN.
DOOR
E. BEKKER, Wed. Dr. A. WOLFF,
en A. DEKEN.

Te HOORN,
By T. TJALLINGIUS,
MDCCLXXIX.

Afb. 35 Titelpagina 'Opdragt aan de Dames Donatrices van de Oeconomische Tak' van de Hollandsche Maatschappij voor Wetenschappen te Hoorn, 1779.

van deze maatschappij ten opzichte van de participatie van vrouwen. Zij konden geen lid worden en hadden officieel dus geen toegang tot de reguliere werkzaamheden zoals koorrepetities. Enkele vrouwen echter zongen als sopranen in het koor en oefenden met de tenoren en bassen voor de uitvoeringen. Ook de solozangeressen moesten oefenen voor hun optreden met het orkest, net als de instrumentale solistes.[5] De vrouwen die meewerkten aan de concerten van Felix Meritis en geen beroepsmuzikanten waren, werden – net als de vrouwen die lid waren van de dichtgenootschappen – op basis van hun talent toegelaten. Zij namen deel aan de werkzaamheden van het Muziekdepartement en waren daardoor eigenlijk lid. In de reglementen van 1809 werd dit erkend. Toen werd vastgelegd dat iedereen als wer-

5 Alle vrouwen die deel uitmaakten van het koor waren verwant aan leden van Felix Meritis, evenals een aantal solistes dat naast de beroepszangeressen optrad in de concerten.

kend lid geballoteerd en gehoord moest worden, voordat hij of zij tijdens een concert kon optreden.

Tot slot het honoraire lidmaatschap voor vrouwen. Bij andere dan de dichtgenootschappen, namen vrouwen niet deel aan inhoudelijke activiteiten. Net als de mannelijke honoraire leden zorgden zij voor financiële ondersteuning van het genootschap of vergrootten het aanzien ervan met hun naam. De wetenschappelijke genootschappen kenden noch vrouwelijke leden noch donatrices. De enige uitzondering vormde een onderafdeling van de Hollandsche Maatschappij voor Wetenschappen, de Oeconomische Tak.

Het appèl dat de Oeconomische Tak deed op haar medevaderlanders om hun patriottische gevoelens om te zetten in daden ten behoeve van het economische herstel van de natie, sprak ook vrouwen aan.[6] Hiervan getuige de oproep van de schrijfsters Wolff en Deken om deze maatschappij als donatrices te steunen. Vrouwen in verschillende delen van het land gaven hier gehoor aan. De moedermaatschappij wenste haar wetenschappelijke karakter niet op te geven en bleef – net als andere wetenschappelijke genootschappen – gesloten voor vrouwen.

4.2 Vrouwen als donatrices

De bestuurders van de hervormingsgezinde genootschappen zoals de hiervoor genoemde Oeconomische Tak, de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en de wapengenootschappen waren zich ervan bewust dat hun ideologische uitgangspunten op beide seksen aantrekkingskracht uitoefenden. Vrouwen als leden accepteren ging hen waarschijnlijk te ver, maar zij waren zich er wel van bewust dat ook vrouwen wilden delen in de idealen van hun genootschap. Het openstellen van het donateurschap voor vrouwen stelde hen in de gelegenheid hun betrokkenheid te tonen. De behoefte aan financiële middelen om de idealen te verwezenlijken was een praktische reden om zowel mannen als vrouwen als begunstigers te accepteren. 't Nut richtte zich op de verbetering van de opvoeding van en het onderwijs aan de lagere standen teneinde deze landgenoten op te leiden tot deugdzame burgers.[7] Het genootschap zette zich niet alleen in voor onderwijs aan de gemene man, maar betrok ook donatrices en vrouwelijke verwanten van hun leden in het emancipatoire doel van de maatschappij. Vanaf de oprichting van de maatschappij verwelkomde 't Nut beide groepen vrouwen op de algemene jaarvergaderingen. De sprekers richtten zich in hun toespraken tot het gemengde publiek met als doel in het bijzonder de vrouwen vertrouwd te maken met allerlei onderwerpen die de maatschappij raakten. De aanhef van de toespraken en enkele afbeeldingen die van deze bijeenkomsten bewaard zijn gebleven bevestigen dat een groot aantal vrouwen van de gelegenheid gebruik-

6 Het 'geleerde' karakter van de genootschappen zou na 1750 steeds meer ten dienste komen van nationale belangen als verbetering van de economische en maatschappelijke omstandigheden. Vermij, 'Nieuwe wijn in oude zakken?', 44-45.

7 Zie ook: Kloek en Mijnhardt, 'De verlichte burger', 163-166.

maakte om hierbij aanwezig te zijn. De kring rond 't Nut vormde voor de vrouwen een vertrouwde omgeving hetgeen hun grote opkomst bij de algemene vergaderingen zou kunnen verklaren. Vele Nutsleden kenden elkaar omdat zij ook lid waren van de verschillende doopsgezinde gemeentes in Amsterdam. Bovendien bestonden er huwelijksbanden tussen de verschillende families. De donatrices waren niet alleen weduwen die na het overlijden van hun echtgenoten nog een paar jaar aan 't Nut verbonden bleven. De leeftijd van de donerende vrouwen van het Amsterdamse departement bijvoorbeeld varieerde van 19 tot circa 60 jaar. We treffen naast weduwen, gehuwde en ongehuwde vrouwen, meerdere vrouwen uit één familie aan die gedurende een langere periode financieel de maatschappij ondersteunden.

Een aantal doopsgezinde vrouwen heeft zichzelf als donatrice aangemeld. Dit was heel bijzonder omdat mannelijke familieleden meestal dit soort aangelegenheden voor vrouwen regelden. Mogelijk vloeide het handelen van deze vrouwen voort uit de rituelen die bij het dopen in de doopsgezinde gemeente gebruikelijk waren. Voordat nieuwe leden in deze gemeenschap opgenomen konden worden moesten zij aan de gemeente kenbaar maken waarom zij gedoopt wilden worden en belijdenis wilden doen. De eerste stap bestond uit het op schrift beantwoorden van een aantal vragen, deze antwoorden werden vervolgens aan de kerkenraadsleden voorgelegd. De tweede stap werd gedaan in de doopdienst waar de predikant, ten overstaan van de gemeente, wederom enkele vragen stelde die door de dopeling beantwoord moesten worden.[8] Ook meisjes en vrouwen moesten in het 'openbaar' de vragen beantwoorden. Dit gebruik gaf ze mogelijk het zelfvertrouwen dat hen ook in andere situaties van pas kon komen, bijvoorbeeld wanneer zij zich aanmeldden als donatrice.

Over het hele land verspreid ondersteunden vrouwen als donatrice of als honorair lid de wapengenootschappen. Deze betrokkenheid stopte niet met hun financiele bijdrage. Donatrices vervaardigden speciale uniformen en borduurden vaandels die ze persoonlijk aan de regimenten overhandigden. Hierbij hielden ze soms een toespraak of droegen een gedicht voor.[9] Het fenomeen was des te opmerkelijk omdat vrouwen zelden in het openbaar het woord namen. De enige vrouwen die in het openbaar spraken waren actrices en zangeressen die in theaters, concertzalen of aan huis optraden. Deze situaties zijn niet met elkaar te vergelijken omdat de vrouwen die bij de wapengenootschappen het spreekgestoelte beklommen, getuigden van hun politieke betrokkenheid. Dit sprak ook uit de tegenwoordigheid van de vrouwen bij de exercities. Hun aanwezigheid symboliseerde hun mentale steun aan de manschappen die dit bijzonder waardeerden.

8 Hoe belangrijk men een dergelijke procedure vond, blijkt uit het feit dat ook de doofstomme Jannetje Prent van Dalen in 1835, geholpen door de predikant D. IJsenbeek, op deze wijze belijdenis deed en gedoopt werd. UBA, UBXXVII bijz/3828.

9 Zie ook: Everard, 'Naald of slagzwaard?', 35.

4.3 Andere vormen van betrokkenheid van vrouwen

Waar de aanwezigheid van vrouwen voor de hervormingsgezinde genootschappen geen enkel probleem vormde, riep de tegenwoordigheid van vrouwen bij bijeenkomsten van Felix Meritis soms tegenstand op. Het zichzelf als mannengezelschap typerende genootschap gedoogde in de loop der jaren mondjesmaat vrouwen bij speciale bijeenkomsten. Het Muziekdepartement beet het spits af. Binnen een jaar na oprichting liet het departement vrouwen toe tot de concerten. De toegang tot de concerten resulteerde bij de ingebruikname van het nieuwe gebouw van Felix Meritis aan de Keizersgracht in 1788 in een aparte damesavond. Hierna was de aanwezigheid van vrouwen niet meer weg te denken bij feestelijke gebeurtenissen. De feestcommissies organiseerden sindsdien bij alle jubilea een speciale avond waarop de vrouwelijke gasten van de leden welkom waren. De echtgenotes van de directeuren van de departementen kregen een officiële functie binnen het protocol tijdens de bezoeken van de Oranjes aan het gebouw aan de Keizersgracht. Dit illustreert hoe de hofetiquette de publieke sfeer voor vrouwen kon beïnvloeden.

Verschillende leden van Felix Meritis deden in de jaren 90 regelmatig pogingen om bepaalde activiteiten van de departementen Letterkunde, Natuurkunde en Tekenen voor vrouwen open te stellen. Of dit op aandringen van de vrouwen gebeurde, is niet te constateren. Het toelaten van vrouwen tot de reguliere bijeenkomsten bleef een agendapunt op de departementale en algemene vergaderingen. De kern van de discussies luidde steevast wie, wanneer en bij welke gelegenheid een dame mocht meenemen, maar vooral ook wie er verantwoordelijk was voor de gang van zaken. Het opvallende bij deze discussies was dat niet de toelating van individuele vrouwen ter sprake kwam, maar het toelaten van vrouwen als groep. Het Tekendepartement slaagde er als enige in – bij wijze van experiment – in 1806 een aantal kunstbeschouwingen voor vrouwen te verwezenlijken. Het zou echter tot 1810 duren voordat dit officieel in de reglementen was vastgelegd.

Niet alleen Felix Meritis bood tegen de eeuwwisseling vrouwen de gelegenheid speciale bijeenkomsten bij te wonen. De aanwezigheid van vrouwen bij jubilea, maaltijden, prijsuitreikingen en openingen van het nieuwe seizoen werd steeds meer gewoon. Het sociale aspect voerde bij deze samenkomsten de boventoon waaruit blijkt dat het gezelschap van vrouwen op die momenten gewaardeerd werd. Het publiek bestond bij deze gelegenheden naast de leden en hun gasten, uit genodigden die de reguliere bijeenkomsten niet bijwoonden. De sprekers pasten hun toespraken aan het gemengde publiek aan. Toch had men gemengde gevoelens over de aanwezigheid van vrouwen bij de genootschappen. Voorzitter Boot van Prodesse Conamur te Arnhem memoreerde in zijn toespraak dat de leden het gezelschap van vrouwen zeer waardeerde, maar dat zij niet moesten verwachten regelmatig vergaderingen te kunnen bijwonen. Hun aanwezigheid zou de mannen afleiden van hun werkzaamheden aldus Boot. In hun onderbewuste waren de heren misschien bang door de groeiende belangstelling en kennis van vrouwen overvleugeld te worden.

4.4 Vrouwengenootschappen

Een bijzondere positie binnen dit onderzoek naar vrouwen en genootschappen is weggelegd voor het Natuurkundige Genootschap der Dames te Middelburg. De oprichting van dit genootschap volgde op initiatief van de voorzitter van het bestaande natuurkundig herengezelschap. Een natuurkundig genootschap bestaande uit mannelijke én vrouwelijke leden behoorde kennelijk niet tot de mogelijkheden. Enerzijds beschikten de dames over onvoldoende kennis om de verhandelingen te kunnen volgen anderzijds speelde het plaatsgebrek een rol. Het laatste was weliswaar een triviale, maar doorslaggevende rede, voor gescheiden bijeenkomsten. Het unieke van het damesgenootschap was dat de vrouwen een genootschap oprichtten, een docent aanstelden en het tijdstip en de regelmaat van de lessen bepaalden. De vrouwen formaliseerden de activiteiten door regelgeving en contributie en noemden zich het Natuurkundig Genootschap der Dames om de relatie met, en de instemming van het herengezelschap te benadrukken. Het vrouwengenootschap was geen wetenschappelijk genootschap, maar moet gezien worden als een vorm van privé onderwijs aan een – in de natuurwetenschappen geïnteresseerde – groep vrouwen.

In hoeverre was het fenomeen vrouwengenootschap uniek? Er was in Nederland af en toe in publicaties sprake van een vrouwengenootschap. Het is echter niet altijd duidelijk of het genootschap ook werkelijk bestaan heeft of dat het om een fictief genootschap ging. De ene keer lijkt een tekst gebaseerd te zijn op 'wishful thinking' van vrouwen en de andere keer kon het een manier zijn om bepaalde onderwerpen ironisch te behandelen. Een 'fictief' proefondervindelijk vrouwengenootschap richtte zich in 1778 met een brief tot Dr. Abraham Johnson. Johnson had een verhandeling geschreven over de mogelijkheid dat een vrouw zonder toedoen van een man zwanger kon worden en een kind kon baren.[10] De terzake kundige vrouwen konden zich geen reisje naar London veroorloven om deze beroemde dokter te ontmoeten. Zij hadden zo hun twijfels over zijn proefnemingen en verzochten hem hun vragen schriftelijk te beantwoorden. De inhoud van de brief en de ondertekening onder het pseudoniem, Sibyla Utopia, roepen de vraag op of het genootschap ook echt bestaan heeft. De vrouwen reageerden als een proefondervindelijk genootschap van vrouwen op zijn verhandeling. Zij veronderstelden dat Johnson het genootschap niet kende, hun bestaan wekte wellicht zijn verwondering op. De vrouwen waren echter van mening dat in een periode waarin zoveel genootschappen bestaansrecht hadden, een vrouwengenootschap niet mocht ontbreken. Nogmaals of het werkelijk bestaan heeft, blijft de vraag.

Een ander voorbeeld is de oproep tot het vormen van 'De Eleusijnsche Zusterschap', door Mevrouwe v. H. geb. C. te Amsterdam. In een samenspraak tussen een moeder en haar dochter wordt opgeroepen een zusterschap op te richten waar vrou-

10 UvU, Brochure Bundel 43, Br. XLIII, 7. Achter de persoon van dr Abraham Johnson verschuilde zich John Hill, M.D. (1716?-1775). Hill was de zoon van een Engelse predikant uit Peterborough die aan de universiteit van Vasa (Zweden) een graad als medisch doctor verkregen had. Hij publiceerde over allerlei onderwerpen. De teksten waren niet altijd even betrouwbaar, net als de persoon zelf. Barker, 'Hill', 1-4.

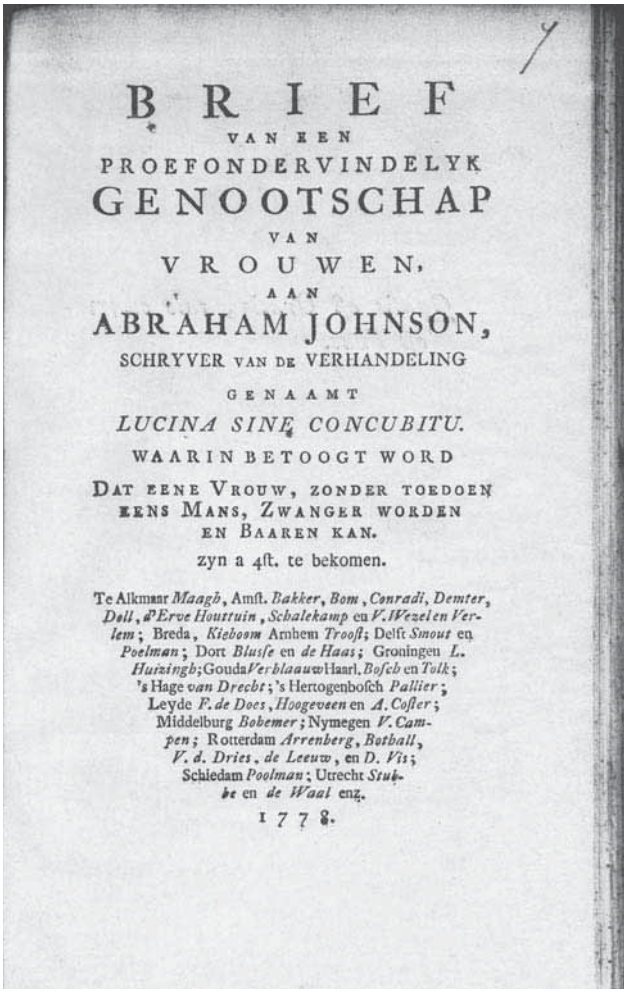

BRIEF
VAN EEN
PROEFONDERVINDELYK
GENOOTSCHAP
VAN
VROUWEN,
AAN
ABRAHAM JOHNSON,
SCHRYVER VAN DE VERHANDELING
GENAAMT
LUCINA SINE CONCUBITU.
WAARIN BETOOGT WORD
DAT EENE VROUW, ZONDER TOEDOEN
EENS MANS, ZWANGER WORDEN
EN BAAREN KAN.
zyn a 4ſt. te bekomen.

Te Alkmaar *Maagh*, Amſt. *Bakker*, *Bom*, *Conradi*, *Demter*, *Doll*, *d'Erve Houttuin*, *Schalekamp* en *V. Wezel en Verlem*; Breda, *Kieboom* Arnhem *Trooſt*; Delft *Smout* en *Poelman*; Dort *Bluſe* en *de Haas*; Groningen *L. Huizingh*; Gouda *Verblaauw* Haarl. *Boſch* en *Tolk*; 's Hage *van Drecht*; 's Hertogenboſch *Pallier*; Leyde *F. de Does*, *Hoogeveen* en *A. Coſter*; Middelburg *Bobemer*; Nymegen *V. Campen*; Rotterdam *Arrenberg*, *Botball*, *V. d. Dries*, *de Leeuw*, en *D. Vis*; Schiedam *Poolman*; Utrecht *Stubbe* en *de Waal* enz.
1778.

Afb. 36 Titelpagina van de brief van een Proefondervindelijk Genootschap van Vrouwen aan Abraham Johnson, 1778.

wen bij elkaar kunnen komen voor zinnige en nuttige bezigheden die de deugdzaamheid zouden stimuleren en hen vooral van kwezelachtige ijdelheid en geroddel zouden weerhouden.[11] De eisen die aan de deelnemende vrouwen gesteld werden en de met een inwijding gepaard gaande rituelen, roepen associaties op met de vrijmetselaarsloges. Bij deze vorm van sociabiliteit waren vrouwen in Nederland nauwelijks betrokken. La Loge de Juste, de in 1751 in Den Haag gestichte vrijmetselaarsloge, is het enige voorbeeld van een gemengde loge voor mannen en vrouwen. Deze loge heeft slechts enkele jaren bestaan.[12] De loge 'La Bien Aimée', gesticht in Amsterdam in 1754, kende geen vrouwelijke leden. Wel zou deze loge bij speciale gelegenheden vrouwen toelaten.[13]

11 v. H. geb. C., *De Eleusynsche,* VI.
12 Davies, 'De Grootloge van adoptie'.
13 Dit blijkt bijvoorbeeld uit liederen die geschreven zijn ter gelegenheid van een feest dat door de loge was opgedragen aan vrouwen op 29 maart 1801. Davies, *The Masonic Muse,* 263 en 279.

Het satirische blad *Janus verrezen* van 18 januari 1796 bevatte een interessante tekst over de oprichting van een vrouwensociëteit met politieke doelstellingen, 'Wij zijn er ook nog', door mevrouw Cornelia Garrula in Muliébria.[14] Zij vraagt zich af wat vrouwen willen. Toezicht houden op de politieke handelingen van de mannen, waarbij zij hooguit een advies mogen uitbrengen en op de achtergrond moeten blijven? Garrula had kritiek op de heren vertegenwoordigers die op grond van geboorte en niet vanwege hun kundigheid in bestuursfuncties terecht kwamen. De vrouwen waren niet bij elkaar gekomen om hun stemrecht achter het gordijn uit te oefenen. Zij wilden net als de mannen belangrijke dagbladen uitgeven, ja zelfs Janussen met twee vrouwenhoofden laten drukken. De vrouwen wilden vooral duidelijk maken dat de onvervreemdbare rechten van vrouwen, geen gewaande rechten zijn. Ook hier rijst de vraag of het door een vrouw of een aantal vrouwen is geschreven.[15] Een specifiek onderzoek naar de echtheid van dergelijke genootschappen en de aard van de publicaties zou licht kunnen werpen op dit fenomeen.

Geen vrouwengenootschap maar een vrouwenclub uit Haarlem haalde in 1795 het lokale nieuws. De leden van deze club schonken een opgetuigde vrijheidsboom aan de stad om het vrijheidsfeest te kunnen vieren.[16] De revolutionaire vrouwenclub in Haarlem en het natuurkundige vrouwengenootschap te Middelburg vestigen de aandacht op het feit dat een vermenging van de seksen in één gezelschap niet tot de mogelijkheden behoorde, ook al deelden mannen en vrouwen dezelfde politieke overtuiging of dezelfde wetenschappelijke interesses.

4.5 Interesse en tijd

Interesse, tijd, welstand en scholing zijn belangrijke aspecten die bij de deelname van vrouwen aan de genootschapswereld een rol speelden. Interesse voor kunsten en wetenschappen was een eerste voorwaarde, maar vrouwen moesten wel de tijd hebben om zich hierin te verdiepen. Vrije tijd, die overbleef nadat de dagelijkse werkzaamheden van de echtgenote en huisvrouw uitgevoerd waren. Niet alle betrokken vrouwen beschikten over voldoende tijd en kennis om te lezen of te studeren. De uit de lagere standen afkomstige donatrices van de wapengenootschappen waren nauwelijks geschoold. Hun opleiding bleef veelal beperkt tot het aanbod van de stads- en dorpsscholen, waar de onderwijzers hun leerlingen de meest elementaire vorm van lezen, schrijven en rekenen bijbrachten. Een enkele onder hen kon misschien een krant

14 Het moment van verschijnen is interessant: in januari 1796 vonden de verkiezingen plaats voor de eerste gekozen Nationale Vergadering. Van een lobby om vrouwen kiesrecht te geven was geen sprake. Slechts een enkeling opperde de gedachte of vrouwen niet ook kiesrecht verdienden. Kloek en Mijnhardt, 1800, 253.

15 Muliébria is Latijn voor vrouwenstad en de achternaam Garrula betekent, 'de babbelzieke'. Het hekelende stuk past goed in *Janus Verrezen* en is waarschijnlijk geschreven door Jan Kinker, de belangrijkste schrijver c.q. redacteur van dit blad. Met dank aan Pieter van Wissing als Janusexpert, voor zijn assistentie bij het interpreteren van deze tekst. *Janus Verrezen,* dl. 1, no. 42, 18 januari 1795.

16 Zie ook: Everard en Aerts, 'De burgeres', 184-185.

of een boekje lezen wanneer zij daar de hand op kon leggen. Deze vrouwen waren behalve voor het huishouden vaak medeverantwoordelijk voor de gezinsinkomsten, het ontbrak hen aan tijd om zich terug te trekken en te lezen.

De donatrices van 't Nut die enig onderwijs hadden genoten en die over huishoudelijk personeel beschikten, konden misschien wel tijd vrijmaken om zich in lectuur of studie te verdiepen. Bovendien hadden de vrouwelijke verwanten van de Nutsleden via hun echtgenoten toegang tot de bibliotheek van de maatschappij. Ook bij de vrouwelijke verwanten van de leden van Felix Meritis bepaalde de financiële positie van het gezin of zij tijd hadden om te lezen en zo hun kennis uit te breiden en hun horizon te verbreden.[17] Vrouwen uit de adellijke kringen en het patriciaat verkeerden in dat opzicht in een bevoorrechte positie. Personeel nam daar hun huishoudelijke taken over, waardoor zij zich aan kunsten en wetenschappen konden wijden.[18] Eventuele interesse van mannelijke verwanten voor deze onderwerpen betekende een extra stimulans voor hen. De vrouwen konden zich bijvoorbeeld intellectueel ontwikkelen en sommige werden gesteund in hun keuze voor het dichter- of schrijverschap.[19] Uitzonderingen bevestigen ook hier de regel. De dichteres Van Sytzama behoorde weliswaar tot de adel, maar na haar huwelijk kreeg zij niet meer de gelegenheid te studeren of te dichten. De leiding van het landgoed, de verzorging van haar gezin en later van haar kleinkinderen, eisten al haar tijd en aandacht op. Als haar kleinkinderen hun bestemming hebben gevonden kan zij de draad weer oppakken.

Enkele dichteressen en schrijfsters gaven aan dat de gehuwde staat of het hebben van huishoudelijke verplichtingen belemmerend werkte op hun creatieve en intellectuele interesses. De Lannoy schreef hierover in *Aan mijn geest*, maar ook Van Zuylen refereerde hieraan. Zij stelde vast dat voor haar een huwelijk geen voorwaarde zou zijn om een gelukkig bestaan te leiden, het scherpen van haar intellectuele vermogens echter wel.[20] De belemmeringen die het huwelijk met zich meebracht, worden bevestigd door de conclusie dat juist ongehuwde vrouwen, weduwen en een enkele gescheiden vrouw tot intellectuele en literaire productiviteit kwamen. De Lannoy, de weduwen Wolff-Bekker en De Cambon-van de Werken en de gescheiden Woesthoven zijn Nederlandse voorbeelden hiervan. Deze conclusie is ook van toepassing op vrouwen in andere landen.[21]

17 Zie ook: Meyer, 'Vrome en geleerde hartsvriendinnen', 177.

18 In de contemporaine tijdschriften werd kritiek geuit op de luxe van het hebben van huishoudelijk personeel en wat voor gevolgen dit zou kunnen hebben. Von Wolzogen Kühr, *De Nederlandsche vrouw,* II, 1920, 100-101, Kooijmans, *Onder Regenten,* 180 en de Jong, *Met goed fatsoen,* 232-236.

19 Josina Carolina van Lynden (1715-1791) publiceerde in 1770 *Logica of rekenkunde.* Zij was getrouwd met de predikant Adriaan Buist. Het echtpaar had geen kinderen. Beiden waren geïnteresseerd in de wijsbegeerte. In de inleiding van haar boek schreef Van Lynden dat haar man haar had leren denken en haar stimuleerde een boek te schrijven. Jensen, 'Nederlandse filosofes', 3.

20 Belle van Zuylen, *Ik heb geen talent voor ondergeschiktheid,* 553.

21 Vergelijk: Schmidt, *Overleven,* 51-79, en zie ook hoofdstuk 5.

4.6 Welstand en stand

Het onderzoek naar de sociale en culturele achtergrond van de in het onderzoek betrokken vrouwen, toont aan dat hun deelname aan een bepaald genootschap overwegend standgebonden was. De leden van het Natuurkundig Genootschap der Dames te Middelburg vormden een gesloten groep en behoorden op een enkele uitzondering na tot het patriciaat van Zeeland. Hun levensstijl benaderde die van de adel maar was toch meer geënt op de stand waaruit ze voortkwamen, die van welgestelde kooplieden, dan op een luxe leven. De status die gevoerd werd diende als bevestiging van de positie die men binnen en buiten de eigen groep bekleedde.[22] Johanna Winckelman-de Chuy, oud-burgemeestersdochter en echtgenote van een van de burgemeesters van Vlissingen, verwoordde dit in een bijlage bij haar testament. Zij wilde een bij haar stand passende begrafenis, zonder pracht en praal.[23] De vier domineesvrouwen waren de enige leden die uit de gegoede burgerij van Walcheren kwamen.

De vrouwen die deelnamen aan de activiteiten van de dichtgenootschappen vormden gezien hun afkomst een minder homogene groep dan de vrouwen van het natuurkunde genootschap. Een aantal dichteressen en schrijfsters behoorde tot de adel of tot het patriciaat. Anderen waren afkomstig uit de daaropvolgende sociale laag van welgestelde kooplieden en hoge ambtenaren. Deze vrouwen hadden allen een bij hun stand passende scholing genoten. Opvallend is de grote groep domineesvrouwen onder de leden van de dichtgenootschappen. Een mogelijke verklaring hiervoor is het curriculum van de predikantenstudie, waarvan natuurwetenschappen, filosofie en literatuur deel uitmaakten. Deze interessegebieden bleven de predikanten na hun studie boeien gezien het grote aantal dominees dat terug te vinden is onder de leden van wetenschappelijke en literaire genootschappen. Op deze manier kwamen ook hun vrouwelijke verwanten in contact met deze thema's. Een vermenging van de standen binnen de dichtgenootschappen vormde in zoverre geen probleem voor de betrokken vrouwen omdat het een lidmaatschap op afstand was. Elk schreef vanachter haar eigen secretaire, waardoor zij ook niet buiten haar eigen kring trad.

Meer dan de helft van de vrouwen die betrokken waren bij de activiteiten van Felix Meritis maakten, gezien de huwelijksklasse waarin de ambtenaar hun huwelijk registreerde, deel uit van de welgestelde burgerij. De sociale opbouw van de bevolking van Amsterdam in ogenschouw nemend, behoorden zij tot de sociale laag die volgde op het stedelijke patriciaat. Hun mannelijke verwanten maakten geen deel uit van bestuurlijke colleges.[24] Onderling vertoonden de leden van Felix wat hun welstand betrof de nodige verschillen. Het is opmerkelijk dat niet alleen tussen de leden van de verschillende departementen, maar ook binnen één departement grote verschillen in

22 Zie ook: Kooijmans, *Onder regenten,* 205.

23 '[…] ik begeer geen pragtige maar na myn fatsoen en hedendaags gebruik deftige begrafenis, met een rouwkoets 12 dragers met nieuwe hoeden niet van de geringste soort, vervolgens de lijkgangers alle die my met de naam van tante benoeme […]' RAZ, Verzamelingen, Archief 101, inv. nr. 5.

24 Zie ook Reitsma, '"Achtbare Heren" en "Vriendelijke Verkeering"', 35-48.

welstand voorkwamen. Bij het Tekendepartement bijvoorbeeld deelden welgestelde en onvermogende leden het lidmaatschap. De leden van Felix Meritis bestonden, met uitzondering van de academici onder hen, voor het merendeel uit geïnteresseerde leken die autodidact waren op het gebied van kunsten en wetenschappen.

De donatrices van het Amsterdamse departement van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen vertoonden wat hun stand betrof over het algemeen hetzelfde beeld als de vrouwen bij Felix Meritis. Slechts een enkele behoorde tot de aanzienlijke, welgestelde gereformeerde of doopsgezinde families van Amsterdam. Het merendeel kwam voort uit de gegoede burgerij. De rest was afkomstig uit de hogere middenstand: veelal kleine kooplieden, winkeliers en handwerkers met een eigen bedrijf. Onderling vertoonde de welstand van de Nutsleden minder grote verschillen dan bij Felix Meritis. Ik constateer wel dat hun welstand tegen 1800 toenam. Dit blijkt ook uit het groeiende aantal leden van 't Nut dat het ledenbestand van Felix Meritis versterkte in de jaren 90. Wat mogelijk van invloed is geweest op de betrokkenheid van vrouwen bij activiteiten van Felix Meritis. De Nutsvrouwen waren immers gewend de eerste jaarvergadering van het seizoen bij te wonen.

De vrouwen die het Utrechtse wapengenootschap Pro Patria et Libertate financieel steunden, laten wat hun sociale kader betreft een tweedeling zien. Onder de honoraire leden vinden we vrouwen van adellijke afkomst, uit het stedelijke patriciaat en de gegoede burgerij. Vrouwen uit de middenklassen en lager werden donatrice. De nieuwe burgerschapsidealen die de wapengenootschappen kenmerkten overstegen zowel stand als sekse. De variatie in de contributiegelden van een wapengenootschap als Pro Patria et Libertate sloot hierop aan. Donateur of donatrice was men al door jaarlijks een dukaat of een wekelijkse bijdrage van twee stuivers te doneren.[25] Deze speelruimte in de financiële bijdragen maakte het voor lagere klassen en voor vrouwen mogelijk het genootschap te steunen. Vrouwen steunden de wapengenootschappen op vrijwillige basis. Hierdoor kreeg deze steun een andere betekenis dan de verplichte bijdrage aan de schutterij waartoe alleenstaande vrouwen, als geen wapens dragende poorters van de stad, voorheen verplicht waren. Het vormde een vrijwillige voortzetting van een oude verplichting maar ook een uiting van politiek en maatschappelijk engagement.

De hoogte van het inschrijfgeld, de contributie of de minimale donatie bepaalden de sociale laag waaruit de leden van een genootschap afkomstig waren. Deze financiële drempel moest er ook voor zorgen dat minder welgestelde belangstellenden uit lagere standen geen toegang kregen tot het betreffende genootschap. Dit gold voor zowel mannen als vrouwen. Uit de discussies die in Felix Meritis plaatsvonden rond de toelating van vrouwen tot reguliere bijeenkomsten blijkt de angst voor onbehoorlijk gedrag van vrouwen. De bestuurders waren bang dat de eventueel toe te laten vrouwen zich niet wisten te gedragen volgens de door de leden van het genootschap gehanteerde normen. Het is goed mogelijk dat daarom het klassenverschil tussen de leden onderling een grotere rol speelde bij dit genootschap dan bij bijvoorbeeld de

25 Ter vergelijking met de genoemde bedragen: rond 1800 verdiende een meester-timmerman in Amsterdam zomers een dagloon van 30 stuivers. Nusteling, *Welvaart en Werkgelegenheid in Amsterdam*, 258.

Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. De grenzen tussen de verschillende lagen van de burgerij waren diffuus en verschoven onderling gemakkelijk wanneer de economische situatie veranderde. Verarmde gegoede burgers, maar ook rijk geworden kleine burgers maakten bijvoorbeeld deel uit van de middenstand. De levensstijl en het eergevoel bepaalden naast de economische en maatschappelijke status van de betrokkene, de stand waartoe zij zich aangetrokken voelden en waarmee zij zich wensten en konden identificeren.[26] De gegoede burgerij en de kleine burgers waren zich ervan bewust dat scholing voor hen de weg opende naar een beter bestaan en dat zij hier zelf invloed op konden uitoefenen. Vandaar dat juist onder deze groepen in de samenleving de drang om deel te nemen aan de verschillende vormen van genootschappelijkheid zo sterk aanwezig was. Vanuit de behoefte om zich te ontwikkelen en het zoeken naar ondersteuning van de eigen maatschappelijke positie creëerden de gegoede burgerij en de kleine burgers genootschappen van sociaal gelijken waarbij zij zich thuis voelden.[27]

4.7 Verlicht verstand

Het besef dat opvoeding en scholing de positie van vrouwen in de samenleving zouden verbeteren, verbreidde zich in de achttiende eeuw steeds meer onder vrouwen en mannen. De cruciale vraag die zich hierbij voordeed luidde: in hoeverre meisjes, jonge en volwassen vrouwen geschoold moesten worden? De debatvoerders waren het er over eens dat ondanks de anatomische verschillen tussen mannen en vrouwen, de verstandelijke vermogens van vrouwen niet onderdeden voor die van mannen.[28] Onder aanvoering van filosofen als Rousseau en Kant overheerste echter de mening dat het onderwijs aan meisjes vooral de natuurlijke eigenschappen van de vrouw diende te versterken en zich moest richten op de toekomstige taak van vrouwen: het leiden van een huishouden en het verzorgen van man en kinderen. Hier kwam nog een taak bij, de scholing van de kinderen, een plicht waar voorheen vooral vaders zich mee bezighielden.[29] De opvoeding en ontwikkeling van jonge vrouwen diende dus algemeen dienstbaar te zijn en hoefde zich niet te richten op economische zelfstandigheid van vrouwen. Een wetenschappelijke opleiding was niet noodzakelijk. Nederlandse schrijfsters in de tweede helft van de achttiende eeuw uitten felle kritiek op de slechte intellectuele vorming van meisjes en de onmogelijkheid om zich verder verstandelijk te ontwikkelen. De schrijfsters achtten de heren der schepping hiervoor verantwoordelijk. Zij zouden de ontwikkeling van vrouwen tegenwerken. Wolff-Bekker schreef in 1768 hierover het volgende in de *Grijzaard*: "Veelen van hen zig der zwakheid van hun eigen verstand bewust zynde, willen niet, dat iemand hen in verstand overtreffe […] hunne dogters moeten noodzaaklyk ten uitersten dom en

26 Zie ook: Müller, *Die Kleinbürgerliche Familie,* 7-8.
27 Zie ook: Kloek en Mijnhardt, *1800,* 103-111.
28 Schiebinger, *The Mind has no Sex?,* 168-181.
29 Zie ook: Los, *Opvoeding tot mens en burger,* 106-108, 261 en 290.

onweetend blyven."[30] Zij wees hier op de mogelijke angst door vrouwen in kennis overvleugeld te worden, deze angst beperkte zich niet tot Nederland.[31]

Zelfstudie vormde voor vrouwen de enige optie om zich intellectueel te ontplooien. Door veel te lezen en privé-onderwijs te volgen konden zij hun kennis verbreden. De taak die vrouwen toebedeeld kregen bij het vormen van de nieuwe burgers sloot aan op de studiebehoefte van vrouwen. De publieke opinie raakte er steeds meer van overtuigd dat goed opgeleide vrouwen betere opvoedsters waren. Ondanks de begrenzing dat zij niet meer hoefden te leren dan nodig was voor de opvoeding van hun kinderen, omarmden de vrouwen uit de gegoede burgerij en de middenstand de mogelijkheden tot scholing die zij kregen. In de jaren 80 adviseerden tijdschriften vrouwen wat verstandig en nuttig was om te lezen.[32] *De Menschenvriend* betoogde in 1788 dat vrouwen boeken moesten lezen over zedenleer en natuurlijke historie. Historische werken, goede treur- en blijspelen, gedichten, brieven en romans mochten eveneens niet ontbreken om het verstand te scherpen. De fabels van Phaedrus en La Fontaine en de boeken van Richardson en Gellert dienden als voorbeeld. Astronomische, exegetische en staatkundige werken van bijvoorbeeld Newton, Leibniz, Wolff en Montesquieu waren minder geschikt voor meisjes. Een verstandige moeder kon deze boeken maar beter naar de boekenkast van de zonen verplaatsen.[33] De vrouwen van het Natuurkundig Genootschap der Dames te Middelburg gaven geen gehoor aan dit advies en probeerden gezamenlijk hun kennis van de natuurwetenschappen uit te breiden. De vooropleiding van deze vrouwen is te vergelijken met die van de vrouwen uit de dichtgenootschappen. Zij maakten in hun jeugd deel uit van dezelfde sociale laag. Petronella Johanna de Timmerman, lid van het Haagse dichtgenootschap KSGV en de schrijfster Elisabeth Wolff-Bekker waren beide afkomstig uit de klasse van stedelijke bestuurders van het eiland Walcheren. Bekker bezocht net als haar broers en zus de Franse school van Maître et Mademoiselle Joly te Vlissingen. Latijnse lessen volgde zij samen met een van haar broers en Engels leerde ze van haar moeder. De basis voor de intellectuele ontwikkeling van deze vrouwen werd in hun jeugd gelegd. Eenmaal volwassen stimuleerde dit hun behoefte tot zelfstudie.

Het advies van de tijdschriften richtte zich tot de vrouwelijke verwanten van de leden van Felix Meritis en een deel van de donatrices van 't Nut, die behoorden tot de sociale groep onder de bestuurlijk elite. Hun vooropleiding vormde echter een struikelblok. Scheltema constateerde in zijn toespraak uit 1816 bij Felix Meritis terecht dat de moeders van de aanwezige vrouwen nauwelijks onderwijs hadden genoten. Sinds de oprichting van het genootschap was het onderwijs aan meisjes volgens hem aanzienlijk verbeterd. De Franse school speelde hierbij een belangrijke rol. Het curriculum van dit schooltype legde de basis voor vrouwen uit de welgestelde

30 Citaat overgenomen uit Von Wolzogen-Kühr, *De Nederlandsche vrouw,* II, 1920, 46.

31 Ook in andere landen maakte men zich zorgen over de intellectuele activiteiten van vrouwen. Zie Hoofdstuk 5.

32 Zie ook: Meyer, 'Vrome en geleerde hartsvriendinnen', 175-177.

33 Von Wolzogen-Kühr, *De Nederlandsche vrouw,* II, 1920, 44 en ook Sturkenboom, *Spectators van de Hartstocht,* 234-244.

burgerij en middenstand en prikkelde hen zich verder intellectueel te ontwikkelen. Jonge en volwassen vrouwen gingen steeds meer lezen getuige de toenemende hoeveelheid werken die speciaal voor hen en soms door hen geschreven werden. Deze ontwikkeling deed zich niet alleen in Nederland voor, maar ook in de verlichte westerse wereld van dat ogenblik.[34] In romans, novellen en reisverhalen schetsten vrouwen de samenleving van hun tijd en de verschillende rollen die zij daarin speelden vanuit hun eigen referentiekader. Het was literatuur die volgens de heren niet paste bij de opvoeding van meisjes en jonge vrouwen. Zij bleven deze boeken lezen die hen bewuster maakten van hun leefomgeving en de samenleving waarvan zij deel uitmaakten. Een voorbeeld hiervan is *De Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart* uit 1782 van Wolff en Deken. De schrijfsters wilden de meisjes van hun eigen stand wapenen tegen wat hen te wachten stond in het leven en zo bepaalden zij de doelgroep van hun roman, de 'jonge juffers' uit de gegoede burgerij. Een ander voorbeeld is de roman *Het Land, in brieven* uit 1788 van Post waarin zij een beeld geeft van de innerlijke belevingswereld van vrouwen. In deze briefroman beschreven twee jonge vrouwen in hun correspondentie hun ervaringen op het gebied van vriendschap, natuurbeleving en godsdienst.

Een van de weinige mogelijkheden voor vrouwen om zich in een wetenschappelijke discussie of lopend onderzoek te mengen, vormden de prijsvragen. Dit was niet alleen op Nederlandse vrouwen van toepassing ook in andere landen konden vrouwen vaak alleen op deze wijze aan het wetenschappelijke discours deelnemen. Het inzenden van verhandelingen was een van de weinige momenten waarop de ambities van sommige vrouwen zichtbaar werden. De anonieme inzending zorgde ervoor dat de commissie hun werk, niet gehinderd door vooroordelen, beoordeelde. Over het algemeen overheerste de mening dat de opleiding van vrouwen zich niet tot het wetenschappelijke terrein diende uit te strekken en zij dus niet terzake kundig zouden zijn. Enige ambivalentie was vrouwen in deze niet vreemd. Aan de ene kant wilden zij hun kennis en vaardigheden toetsen, aan de andere kant wilden zij niet als 'savante' op de voorgrond treden. Hierbij speelde de publieke opinie eveneens een rol, een geleerde vrouw was synoniem aan een slechte echtgenote en opvoedster. De procedure rond de inzendingen bevorderde de deelname van vrouwen, maar is voor de onderzoeker problematisch. Het maakt het onmogelijk de grootte van de groep vrouwen te bepalen die reageerden op prijsvragen. Slechts wanneer er sprake is van een winnares of een eervolle vermelding voor een vrouw, is te constateren dat vrouwen deelnamen. Vrouwen vormden een uitzondering onder de prijswinnaars wat degenen die de prijzen uitreikten ook regelmatig beklemtoonden. Opmerkelijk is het relatief grote aantal winnaressen bij de dichtgenootschappen. Het geeft aan dat van de kunsten en wetenschappen vrouwen zich vooral tot literatuur aangetrokken voelden. Daarnaast sloot hun scholing het meest aan bij deze tak van kunst. De deelname van vrouwen benadrukte ook dat zij over voldoende zelfvertrouwen beschik-

34 Zie voor de toename van het vrouwelijke lezerspubliek: Pouw, 'De "ware verlichting" van de vrouw', 315-316.

ten om de competitie aan te gaan met hun mannelijke vakgenoten. Ik constateer echter dat in de door mij onderzochte periode geen enkele vrouw in de Republiek een eervolle vermelding of prijs gewonnen heeft waar het een natuurwetenschappelijk onderwerp betrof.

4.8 Regel uw leven

Het advies van Wolff 'leer denken, net denken', zoals de beginregel van het motto van dit boek luidt, hebben vele meisjes en vrouwen ter harte genomen. Het vervolg, zelf je leven regelen, lag echter voor de meeste vrouwen rond 1800 niet binnen handbereik. De enige vrouwen uit dit onderzoek die onder de bescherming van huis en haard enigszins in staat leken hun eigen keuzes te maken waren schrijfsters. De Lannoy stelde alles in het werk om haar ideaal, een beroemde dichteres te worden, te bereiken. Zij wees een traditioneel leven als getrouwde vrouw van de hand en vulde haar dagen met studeren en schrijven. Zoet smaakte de beloning toen zij voor haar inzending op een prijsvraag van het Haagse dichtgezelschap een zilveren erepenning ontving. Haar dankdicht opende zij met de woorden: 'Triumf! ik zag mijn wensch en poging dan gelukken!'[35] Wolff koos na de dood van haar man ervoor niet te hertrouwen. Zij besloot haar leven als schrijfster samen met mejuffrouw Deken voort te zetten. Een moeilijke opgave omdat schrijven tegen betaling niet geaccepteerd werd als beroepsmogelijkheid, overigens voor beide seksen niet.[36] Dit blijkt bijvoorbeeld uit de correspondentie tussen Woesthoven en Bilderdijk. Tijdens zijn verblijf in London verzocht hij haar zijn werk bij een drukker tegen intekening te laten uitgeven. Zij beantwoordde zijn verzoek als volgt: '[…] mijn man echter blijft nog tegen het schrijven om geld.' [37] Om beroepsschrijver te kunnen zijn moest men dus beschikken over een eigen vermogen of andere inkomsten. Alleenstaande schrijfsters specialiseerden zich in het vertalen van literatuur omdat vertaalwerk beter betaalde dan het creëren van literair werk.

Voor vrouwen uit de betere standen bestonden er nauwelijks mogelijkheden om een economisch zelfstandig bestaan te leiden. Op grond van hun welstand werd van deze vrouwen ook niet verwacht dat zij door arbeid in hun onderhoud moesten voorzien. Van ongehuwde vrouwen uit deze kringen werd verwacht dat zij bij hun ouders of andere verwanten gingen wonen. Een zelfstandig huishouden voeren behoorde amper tot de mogelijkheden omdat zij ook financieel afhankelijk waren van hun vader of andere mannelijke bloedverwanten. Tegen de eeuwwisseling bood het leiden van een meisjesinternaat deze vrouwen een gelegenheid om een zelfstandig bestaan op te bouwen. En een nuttige invulling te geven aan hun leven. Onder de lagere standen kwamen meer economisch zelfstandige vrouwen voor, vooral in de

35 Niet voor niets gaf Van Oostrum haar proefschrift als ondertitel mee 'ambitieus, vrijmoedig en gevat' als typering van De Lannoy. Van Oostrum, *De Lannoy*, 17 en 26.

36 Kloek en Mijnhardt, *1800,* 133-134.

37 Bosch e.a., *Bilderdijk's briefwisseling, 1795-1797,* 188.

steden. Beroepen als vroedvrouw, winkelierster of herbergierster behoorden daar tot de mogelijkheden. De vrouwen uit de onderste klasse die in loondienst werkten hadden geen keus. Zij moesten, evenals de oudere kinderen, meewerken om het gezin te kunnen onderhouden. De verslechterende economische situatie na 1795 was er mede oorzaak van dat het aandeel van deze categorie vrouwen in de economische bedrijvigheid afnam. Een logisch gevolg omdat de mannen als kostwinners het eerst in aanmerking kwamen voor betaald werk. De omstandigheden dwongen de vrouwen uit deze sociale laag voor de verzorging en opvoeding van hun kinderen te zorgen.[38] De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen probeerde ook deze vrouwen zodanig te scholen dat zij tegen deze taak opgewassen waren. Het gaf boekjes uit met instructies hoe jongens en meisjes uit de lagere standen op te voeden. Het onderwijs was aangepast aan stand en sekse.[39]

De uitbreiding van de taken die vrouwen uit de middenstand en hoger in de tweede helft van de achttiende eeuw toegewezen kregen – het overbrengen van kennis – tekende zich steeds scherper af. De beter gesitueerden realiseerden zich dat een goede opleiding voor een jonge vrouw, aan haar echtgenoot en kinderen ten goede zou komen. De spreuk luidde niet voor niets 'kennis is deugd'. Kennis en deugd vormden de basis voor het welzijn van de nationale gemeenschap, maar ook van het gezin. Het delen van de zorg voor de opvoeding van de kinderen en het wederzijdse respect speelden eveneens een belangrijke rol bij de veranderende man/vrouw verhouding binnen het huwelijk. Voor meisjes uit deze milieus betekende het een verbetering van hun onderwijs, waardoor zij meer mogelijkheden hadden om hun kennis verder uit te breiden. Vóór 1780 hadden vrouwen uit deze klassen nauwelijks de gelegenheid of de kennis om te lezen of zich te verdiepen in wetenschappelijke studies. De maatschappelijke omstandigheden in de laatste decennia van de eeuw brachten hierin verandering. De scheiding van wonen en werken en de toenemende arbeidsdeling, juist binnen de gegoede burgerij, maakte dat deze vrouwen vrije tijd kregen.[40] Tijd die zij daardoor anders konden besteden dan aan huishoudelijke- en gezinstaken. Voor de vrouwen die geïnteresseerd waren in kunsten en wetenschappen, openden zich nieuwe perspectieven om zich hierin te verdiepen. De tijd bleef echter beperkt tot de gespaarde uren, nadat er aan de huishoudelijke en echtelijke verplich-

38 Kloek en Mijnhardt, *1800,* 248. Zie ook Buisman, *Tussen vroomheid en Verlichting*, 369-370. Zie ook de situatie in de VS. kort na de Tweede Wereldoorlog. Vrouwen werden aan het begin van de oorlog opgeroepen om in de fabrieken te werken. In het laatste oorlogsjaar werden de vrouwen al ontslagen of werden onder druk gezet om plaats te maken voor de van het front terugkerende mannen. De film *Rosy the tinker* geeft hier een beeld van. Indien er sprake is van een ruime arbeidsmarkt zijn vrouwen welkom, wanneer de markt krimpt worden vrouwen ontslagen of komen niet voor werk in aanmerking. Een economisch verschijnsel dat zich al in de 18e eeuw voordeed.

39 Zie ook: Los, *Opvoeding tot mens en burger,* 260.

40 Tot aan het einde van de 17e eeuw is te zien dat kooplieden de opslag van goederen en hun kantoor aan huis hadden. Ook handwerkers verrichtten hun werkzaamheden aan huis. Dit betekende dat de echtgenotes soms deelden in de werkzaamheden of direct contact hadden met de afnemers van de diensten of de vervaardigde producten. Toen hun welstand toenam, bouwden zij aparte woonhuizen op mooie locaties aan de grachten. Pakhuizen, werkplaatsen en kantoren verhuisden naar de rand van de stad, waardoor de betrokkenheid van de vrouwen bij het werk van de mannen verdween. Zie ook Buisman, *Tussen vroomheid en verlichting,* 368-370.

tingen was voldaan. Een ander moment waarop welgestelde vrouwen de ruimte kregen voor andere bezigheden, vormde de levensfase waarin aan de procreatieve functie van vrouwen een einde was gekomen. Nadat vrouwen aan de basisvoorwaarde van hun huwelijk, het op de wereld brengen van nakomelingen, hadden beantwoord ging er rond hun 40ste jaar een nieuwe levensfase in.[41] Dan werd het geaccepteerd dat zij aan het culturele gezelschapsleven deelnamen.

4.9 De publieke en de huiselijke sfeer

Het culturele socialisatieproces van vrouwen, vooral uit het burgerlijke milieu, vormde de aanleiding tot het afbakenen en onder woorden brengen van de verschillende sferen voor mannen en vrouwen. Mannen uit deze kringen, die zelf net via de genootschappen toegang hadden gekregen tot de kunsten en wetenschappen, schermden deze publieke sfeer gedeeltelijk af voor vrouwen. Zij wilden vrouwen niet toelaten tot de reguliere activiteiten van de genootschappen waarschijnlijk uit angst te laten zien wat voor inspanning het verwerven van kennis met zich meebracht. Bovendien vonden de mannen het prettig om onder elkaar te zijn, zonder zich te hoeven houden aan de omgangsvormen die de aanwezigheid van vrouwen met zich meebracht. De grens tussen de publieke en de huiselijke sfeer voor vrouwen begon in de jaren 90 te vervagen. Het is niet verwonderlijk dat deze grens diffuus werd omdat de verschillende kringen waarvan mannen en vrouwen deel uitmaakten, elkaar steeds meer overlapten.[42] Uit het prosoprografische onderzoek blijkt dat de leden van enkele Amsterdamse genootschappen behalve familiebetrekkingen ook vriendschapsbanden onderhielden of elkaar ontmoetten in de kerkelijke gemeente waarvan ze lid waren. De cirkels van het privé leven en het openbare leven raakten elkaar steeds meer, waardoor de stap tot het toelaten van vrouwen tot de verschillende vormen van genootschappelijkheid, tegen de eeuwwisseling minder groot werd. In theorie vormden de genootschappen een mannenwereld die vrouwen buitensloot, maar in de praktijk werd deze wereld toegankelijker voor vrouwen. Het is duidelijk dat de hervormende genootschappen, die vooral na de jaren 80 gesticht zijn, hierin een belangrijke rol hebben gespeeld.

Bestuurlijke en politieke activiteiten maakten deel uit van de publieke sfeer die aan de mannen toebehoorde. Vrouwen hadden dan ook geen toegang tot bestuursfuncties. Slechts een enkele vrouw vervulde de taken van een ambachtsvrouwe, maar dat was een functie die zij op grond van geboorte of huwelijk verkregen had. Verder ging de bestuurlijke betrokkenheid van vrouwen niet. Onder invloed van verlich-

41 Zie ook de lezing van Anneke Mulder-Bakker van de R.U. Groningen, studiemiddag SVVT, 14 maart 2003, 'De jaren des onderscheids: de menopauze in de vroegmoderne tijd' en haar artikel in het NRC d.d. 25.1.2006, 'Grootmoeders klok helpt vrouwen'.

42 De vader en moeder van Alexander van Goltstein uit Arnhem waren bijvoorbeeld lid van zowel het leesgezelschap 'Sic Semper', als van het zanggezelschap 'Tot hooger doel' te Arnhem. Van Goltstein, *Vertrouwde van mijn hart,* 10.

tingsgedachten en het nieuwe burgerideaal, waarbij voor vrouwen als opvoedsters een belangrijke taak was weggelegd, kwam het politieke bewustzijn van vrouwen in Nederland tot ontwikkeling.[43] Dit bleek niet alleen uit hun betrokkenheid bij de activiteiten van de wapengenootschappen maar ook uit de keuzes die Nederlandse schrijfsters maakten als aanhangsters van stadhouder Willem v of van de patriotten. Op grond van hun contacten met de patriotten en hun publicaties zagen Wolff en Deken bijvoorbeeld zich genoodzaakt, na het herstel van de macht van de stadhouder in 1788, het land te verlaten. Hun ballingschap duurde bijna tien jaar. Daarnaast nam het besef onder vrouwen toe dat de vrijheid en gelijkheid waarover in de *Rechten van de Mensch en van den Burger* gesproken werd, een voorrecht van mannen bleef. Niet alleen gevestigde schrijfsters zoals Moens en Woesthoven maar ook 'onbekende' vrouwen als de journalistes Catharina Heybroek en Johanna Jacoba van Haren-Beaumont, betraden het strijdtoneel.[44] Zij realiseerden zich dat de enige mogelijkheid om het politieke debat aan te gaan bestond uit het becommentariëren van de politieke ontwikkelingen en zo hun politieke ideeën te uiten. Van Haren riep in de *Extra-Nationale Bataafsche Courant* van 7 augustus 1797 op de Ontwerp Constitutie te verwerpen. Zij begon haar oproep met de woorden:

> Bataaven daar ik tot de secte behoor, die niet toegelaten is om stem uit te brengen, en nogthans met haar kroost tot dezelve kluisters […] zou kunnen voor eeuwig geboeid worden, zo is myn hart vol waar gevoel te diep getroffen, om in deeze gedugte oogenblik[ken] te zwygen, daarom mannen, heb ik deeze weinge zo wel meenen[de] als door dagte letteren ter nedergesteld […][45]

Zij benadrukte de ongelijke behandeling van mannen en vrouwen en dat er nauwelijks mogelijkheden waren voor vrouwen om zich in het openbaar uit te laten over politieke kwesties. Naar de mening van vrouwen werd niet gevraagd. Van Haren wachtte niet af, zij gaf haar mening over de stand van zaken en schreef een adres ter ondersteuning van de radicale representanten in de Nationale Vergadering. Het adres werd door 112 burgeressen getekend.[46]

Deze vrouwen accepteerden het onderscheid niet tussen de mannenwereld als de publieke sfeer en de vrouwenwereld als de private sfeer. Het vervagen van de grens tussen publieke en private sfeer voor vrouwen is een vervolg op de eerdere signalen van emancipatie van vrouwen in Nederland. Een emancipatie in de betekenis van 'het zich vrijmaken van een drukkend gezag van maatschappelijke belemmeringen en conventies' zoals Van Dale de term omschrijft.[47] Van een standoverschrijdende solidariteit van vrouwen in dit opzicht was in Nederland nog geen sprake, net zo min als van een grootschalig pleidooi voor de rechten van vrouwen zowel binnen als buiten het huwelijk.

43 Zie ook: Kloek en Mijnhardt, *1800,* 252-253.
44 Zie: Everard, 'In en om de (Nieuwe) Betaafsche Vrouwe Courant', 67-87.
45 Citaat overgenomen uit idem, 73.
46 Everard en Aerts, 'De Burgeres', 199.
47 Van Dale, *Handwoordenboek van hedendaags Nederlands,* 266.